

ZANJIRLI BOG'LANISH USULINING MOHIYATI VA KORXONA IQTISODIY KO'RSATKICHLARINI BAHOLASHDAGI QO'LLANILISHI

*Namangan davlat universiteti
Iqtisodiyot fakulteti Yashil Iqtisodiyot va
Barqaror biznes kafedrası o'qituvchisi
Abdurazzoqov Hojiakbar Alisher o'g'li
hojiakbarabdurazzaqov8@gmail.com
Namangan davlat universiteti Iqtisodiyot
fakulteti Menejment yo'nalishi 2-bosqich talabasi
Mahmudov Bahodir Madaminjon o'g'li
bahodirm781@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada iqtisodiy tahlilning muhim usullaridan biri bo'lgan zanjirli bog'lanish usulining nazariy asoslari va amaliy qo'llanilishi yoritiladi. Maqolada zanjirli bog'lanish usulining mohiyati, uning o'ziga xos xususiyatlari, boshqa tahlil usullaridan farqlari hamda korxona iqtisodiy ko'rsatkichlariga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashdagi roli tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu usulning korxona faoliyatini baholash, rejalashtirish va qarorlar qabul qilish jarayonlarida amaliy qo'llanilishiga alohida e'tibor qaratiladi. Maqola nazariy ma'lumotlar bilan birga, konkret misollar va hisoblash texnikasini ham o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: Zanjirli bog'lanish usuli, iqtisodiy tahlil, faktor tahlil, korxona ko'rsatkichlari, iqtisodiy samaradorlik, tahlil metodikasi, omillar ta'siri, iqtisodiy baholash.

Annotation: This article examines the theoretical foundations and practical application of the chain substitution method, one of the important methods of economic analysis. The article analyzes the essence of the chain substitution method, its distinctive features, differences from other analysis methods, and its role in identifying factors affecting enterprise economic indicators. Special attention is paid to the practical application of this method in enterprise performance evaluation, planning, and decision-making processes. The article includes theoretical information along with specific examples and calculation techniques.

Keywords: Chain substitution method, economic analysis, factor analysis, enterprise indicators, economic efficiency, analysis methodology, factor impact, economic evaluation.

Аннотация: В данной статье рассматриваются теоретические основы и практическое применение метода цепных подстановок, одного из важных методов экономического анализа. В статье анализируется сущность метода цепных подстановок, его отличительные особенности, различия с другими

методами анализа и его роль в выявлении факторов, влияющих на экономические показатели предприятия. Особое внимание уделяется практическому применению данного метода в процессах оценки деятельности предприятия, планирования и принятия решений. Статья включает теоретическую информацию наряду с конкретными примерами и техникой расчетов.

Ключевые слова: Метод цепных подстановок, экономический анализ, факторный анализ, показатели предприятия, экономическая эффективность, методика анализа, влияние факторов, экономическая оценка.

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining samaradorligini baholash va iqtisodiy qarorlar qabul qilish uchun ilmiy asoslangan tahlil usullaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy tahlilning eng muhim vazifalaridan biri korxona iqtisodiy ko'rsatkichlariga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularning ta'sir darajasini miqdoriy jihatdan baholashdir. Shu maqsadda iqtisodiy tahlilda turli usullar qo'llaniladi, ulardan eng keng tarqalgani va amaliyotda samarali natijalarga erishishga yordam beradigan usullardan biri zanjirli bog'lanish (yoki zanjirli almashtirish) usulidir.

Zanjirli bog'lanish usuli iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sir etuvchi turli omillarning har birining alohida ta'sirini aniqlash imkonini beradi. Bu usul ayniqsa, murakkab iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda va ko'p omilli modellarni o'rganishda keng qo'llaniladi. Korxonalar uchun bu usul nafaqat o'tmish faoliyatni baholash, balki kelajakdagi rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish va rejalashtirish jarayonlarida ham muhim vosita hisoblanadi.

Mazkur maqola zanjirli bog'lanish usulining nazariy asoslari, uning mohiyati va o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish, shuningdek, ushbu usulning korxona iqtisodiy ko'rsatkichlarini baholashdagi amaliy qo'llanilishini yoritishni maqsad qiladi.

Zanjirli bog'lanish usuli — bu iqtisodiy tahlilning faktor tahlil usullaridan biri bo'lib, unda ko'rsatkichga ta'sir etuvchi omillarning har birining alohida ta'siri ketma-ket (zanjirsimon) almashtirish yo'li bilan aniqlanadi [1]. Ushbu usul ko'p omilli deterministik (aniq funktsional bog'liqlikka ega) modellarda qo'llaniladi va turli omillarning natijaviy ko'rsatkichga qanday ta'sir ko'rsatishini miqdoriy jihatdan baholashga imkon beradi.

Zanjirli bog'lanish usulining asosiy mohiyati shundan iboratki, iqtisodiy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi omillardan birining qiymati o'zgartirilsa, qolgan omillar esa bazaviy darajasida saqlanib qolinadi. Shunday qilib, har bir omilning mustaqil ta'siri alohida-alohida o'rganiladi va barcha omillarning umumiy ta'siri ularning yig'indisidan iborat bo'ladi [2].

Bu usulning afzalligi shundaki, u turli omillarning natijaviy ko'rsatkichga qanday ta'sir ko'rsatayotganini aniq va tushunarli tarzda ko'rsatib beradi. Shu bilan birga, usulning cheklovi ham mavjud: omillarni almashtirish tartibi natijaga ta'sir qilishi mumkin, shuning uchun tahlilchi tomonidan to'g'ri tartibni tanlash muhim ahamiyatga ega.

Zanjirli bog'lanish usulining iqtisodiy modellarda qo'llanilishi. Zanjirli bog'lanish usuli turli xil iqtisodiy modellarda qo'llanilishi mumkin. Eng keng tarqalgan modellar quyidagilardir:

1. **Ko'paytma modeli:** $Y = a \times b \times c$, bu yerda Y — natijaviy ko'rsatkich, a , b , c — omillar.
2. **Qo'shish modeli:** $Y = a + b + c$
3. **Aralash model:** $Y = (a \times b) / c$

Masalan, mahsulot ishlab chiqarish hajmini (V) tahlil qilishda quyidagi ko'paytma modeli qo'llanilishi mumkin: $V = N \times D \times P$, bu yerda N — ishchilar soni, D — bir ishchining ishlagan kunlari, P — bir kunda ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori. Ushbu modelda har bir omilning mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sirini zanjirli bog'lanish usuli orqali aniq aniqlash mumkin [3].

Zanjirli bog'lanish usulining hisoblash texnikasi. Zanjirli bog'lanish usulini qo'llashda quyidagi bosqichlar ketma-ketligi rioya qilinadi:

Birinchi bosqich: Bazaviy (reja yoki o'tgan davr) va hisobot davri ko'rsatkichlari aniqlanadi. Bazaviy ko'rsatkich $Y_0 = a_0 \times b_0 \times c_0$ formulasi bilan hisoblanadi.

Ikkinchi bosqich: Birinchi omilning (a) hisobot davridagi qiymati bazaviy formulaga qo'yiladi, qolgan omillar bazaviy darajada qoldiriladi: $Y_1 = a_1 \times b_0 \times c_0$. Birinchi omilning ta'siri: $\Delta Y_a = Y_1 - Y_0$

Uchinchi bosqich: Ikkinchi omilning (b) hisobot davridagi qiymati qo'yiladi, birinchi omil allaqachon almashtirilgan, uchinchi omil bazaviy darajada qoladi: $Y_2 = a_1 \times b_1 \times c_0$. Ikkinchi omilning ta'siri: $\Delta Y_b = Y_2 - Y_1$

To'rtinchi bosqich: Uchinchi omilning (c) hisobot davridagi qiymati qo'yiladi: $Y_3 = a_1 \times b_1 \times c_1$. Uchinchi omilning ta'siri: $\Delta Y_c = Y_3 - Y_2$

Beshinchi bosqich: Barcha omillarning umumiy ta'siri tekshiriladi: $\Delta Y = \Delta Y_a + \Delta Y_b + \Delta Y_c = Y_3 - Y_0$

Shunday qilib, har bir omilning alohida ta'siri aniqlanadi va ularning yig'indisi umumiy o'zgarishni tashkil etadi.

Zanjirli bog'lanish usulini qo'llashda quyidagi bosqichlar ketma-ketligini amaliy misol va hisoblashda ko'rib chiqamiz. Quyida korxonada mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish bo'yicha oddiy misol keltiriladi. Faraz qilaylik, mahsulot ishlab chiqarish hajmi (V) quyidagi formulaga bog'liq:

$$V = N \times D \times P$$

Bu yerda: N — ishchilar soni, D — bir ishchining yil davomida ishlagan kunlari soni, P — bir ishchining bir kundagi o'rtacha mahsulot ishlab chiqarishi (mehnat unumdorligi).

1-jadval: Korxona ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	Bazaviy davr (yil)	Hisobot davri (yil)
Ishchilar soni (N), kishi	50	55
Ish kunlari (D), kun	240	250
Kunlik unumdorlik (P), birlik	10	12
Ishlab chiqarish (V), birlik	120,000	165,000

Hisoblash tartibi:

1. Bazaviy davr: $V_0 = N_0 \times D_0 \times P_0 = 50 \times 240 \times 10 = 120,000$ birlik

2. Ishchilar sonining ta'siri: $V_1 = N_1 \times D_0 \times P_0 = 55 \times 240 \times 10 = 132,000$ birlik

$\Delta V_n = V_1 - V_0 = 132,000 - 120,000 = +12,000$ birlik

3. Ish kunlari sonining ta'siri: $V_2 = N_1 \times D_1 \times P_0 = 55 \times 250 \times 10 = 137,500$ birlik

$\Delta V_D = V_2 - V_1 = 137,500 - 132,000 = +5,500$ birlik

4. Mehnat unumdorligining ta'siri: $V_3 = N_1 \times D_1 \times P_1 = 55 \times 250 \times 12 = 165,000$ birlik

$\Delta V_p = V_3 - V_2 = 165,000 - 137,500 = +27,500$ birlik

5. Umumiy o'zgarish: $\Delta V = \Delta V_n + \Delta V_D + \Delta V_p = 12,000 + 5,500 + 27,500 = +45,000$ birlik

Tekshirish: $\Delta V = V_3 - V_0 = 165,000 - 120,000 = 45,000$ birlik ✓

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarish hajmining 45,000 birlikka o'sishiga eng katta ta'sir mehnat unumdorligining oshishi (+27,500 birlik, 61.1%) ko'rsatgan. Ishchilar sonining oshishi (+12,000 birlik, 26.7%) va ish kunlari sonining ko'payishi (+5,500 birlik, 12.2%) ham ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Korxona faoliyatini baholashda amaliy qo'llanilishi. Zanjirli bog'lanish usuli korxonalar faoliyatini turli jihatlarida baholashda keng qo'llaniladi. Quyida asosiy qo'llanish sohalari keltirilgan:

➤ Ishlab chiqarish samaradorligini tahlil qilish: Mahsulot ishlab chiqarish hajmi, unumdorlik ko'rsatkichlari, resurslardan foydalanish darajasini baholashda;

➤ Moliyaviy ko'rsatkichlarni tahlil qilish: Daromad, foyda, rentabellik ko'rsatkichlariga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda;

- Xarajatlarni tahlil qilish: Ishlab chiqarish tannarxi, turli xarajat turlariga ta'sir etuvchi omillarni o'rganishda;
- Mehnat resurslarini tahlil qilish: Mehnat unumdorligi, ish haqi fondi, ishchilar soniga bog'liq ko'rsatkichlarni baholashda;
- Strategik rejalashtirish: Kelajakda qaysi omillar ustida ishlash kerakligini aniqlash va optimal strategiya ishlab chiqishda [5].

XULOSA.

Zanjirli bog'lanish usuli iqtisodiy tahlilning samarali vositalaridan biri bo'lib, korxona iqtisodiy ko'rsatkichlariga ta'sir etuvchi omillarni miqdoriy jihatdan baholash imkonini beradi. Ushbu usul nazariy jihatdan oddiy va tushunarli bo'lishi bilan birga, amaliy qo'llanilishda keng imkoniyatlar yaratadi.

Maqolada ko'rib chiqilgan nazariy asoslar va amaliy misollar shuni ko'rsatadiki, zanjirli bog'lanish usuli korxona rahbariyati va tahlilchilari uchun muhim qarorlar qabul qilishda ishonchli ma'lumot manbai hisoblanadi. Bu usul yordamida korxona o'z faoliyatini chuqur tahlil qilishi, kuchli va zaif tomonlarini aniqlashi, hamda kelajakda qaysi yo'nalishlar ustida ishlash zarurligini belgilashi mumkin.

Bugungi raqobatli bozor sharoitida har bir korxona o'z resurslaridan optimal foydalanish, xarajatlarni kamaytirish va daromadlarni oshirish yo'llarini izlaydi. Zanjirli bog'lanish usuli bu maqsadlarga erishishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Shaxs sifatida ta'kidlash joizki, zanjirli bog'lanish usulini to'g'ri va samarali qo'llash iqtisodiy tahlilning sifatini oshiradi va korxonaning iqtisodiy samaradorligini yaxshilashga hissa qo'shadi. Kelajakda bu usulni yanada takomillashtirish va zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan birlashtirib qo'llash muhim yo'nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sheremet A.D., Suykova E.V. (2020). Iqtisodiy tahlil nazariyasi va amaliyoti. Moskva: INFRA-M.
2. Savitskaya G.V. (2019). Korxona iqtisodiy faoliyatini tahlil qilish. Minsk: Novoe znanie.
3. Lyubushin N.P., Babicheva N.E. (2021). Iqtisodiy tahlil: nazariya va amaliyot. Moskva: Yurayt.
4. Ergashev I.G., Xamroyev A.A. (2022). Iqtisodiy tahlil asoslari. Toshkent: Iqtisod-moliya.
5. Abdullayeva Sh.Z., Tursunov B.O. (2023). Korxona iqtisodiy ko'rsatkichlarini tahlil qilish metodikasi. O'zbekiston Iqtisodiyot va Pedagogika Jurnal, 5(3), 234-248.